

Glavni urednik
Zoran Hamović

Urednik
Zoran Paunović

Likovni urednik
Milena Lakićević

© Clio, 2019. Sva prava za izdanje na srpskom jeziku zadržana.
Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati,
preštampavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji
način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem
ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima
biti distribuirana bez odobrenja izdavača.

Naslov originala

Susan Sontag: THE COMPLETE *ROLLING STONE* INTERVIEW

/ Jonathan Cott

Copyright © 2013 by Jonathan Cott

Suzan Sontag i Džonatan Kot

AKO KNJIGE NESTANU...

**Integralni intervju sa Suzan Sontag
za časopis *Rolling Stone***

Prevela sa engleskog
Nada Donati

Beograd, 2019

On postaje remetilac mentalnog mira, ali po cenu da postane razumno skitalo, lualica u intelektualnoj Ničijoj zemlji, tražeći drugo mesto za odmor, dalje pored puta, negde preko horizonta. Oni nisu ni zadovoljna niti kooperativna družina, ti stranci otežalih nogu.

(Torsten Veblen)

Kada neki čovek umre, gubimo znanje.

(Stara izreka Kikuju plemena iz Kenije)

Sadržaj

Predgovor9

Integralni intervju Suzan Sontag
za časopis *Rolling Stone*21

Zahvalnost135

Indeks137

O autoru145

Predgovor

„Jedina moguća metafora koju čovek može zamisliti za razum jeste osećaj da je živ. Bez daška života, ljudsko telo je leš; bez razmišljanja, ljudski um je mrtav“, napisala je Hana Arendt, filozof i teoretičarka politike. Suzan Sontag se s tim složila. U drugoj svesci svojih dnevnika i zabeležaka *As Consciousness Is Harnessed to Flesh (Kada razum kontroliše telo)*, ona je izjavila: „Za mene, biti inteligentan ne znači raditi nešto 'bolje'. To je jedini način da postojim... Znam da se plašim pasivnosti (i zavisnosti). Korišćenje uma me čini aktivnom, autonomnom. I to je dobro.“

Esejista, romanopisac, dramski pisac, filmski radnik i politička aktivistkinja Suzan Sontag, rođena 1933. a umrla 2004, bila je uzoran svedok činjenice da život razmišljanja i razmišljanje o životu kojim je neko živeo mogu biti komplementarne aktivnosti koje obogaćuju život. Otkako je 1966. objavljena njena prva zbirka eseja *Protiv tumačenja (Against Interpretation)* ona se radosno i nepatronizujuće kretala, od američke ženske pevačke grupe The Supremes do Simon Vejl (filozof, pacifista, levičarka) i filmova poput *Neverovatni čovek koji se smanjuje* i *Mjuriel*, Alena Renea – Sontagova se nikada nije pokolebala u lojalnosti „popularnoj“ i „visokoj“ kulturi. U predgovoru

za svoju knjigu, povodom tridesetogodišnjice od objavljivanja, primetila je: „Ako bih morala da biram između The Doors i Dostojevskog, onda bih, naravno, izabrala Dostojevskog. Ali moram li da biram?“

Zagovornica „erotike umetnosti“, ona je s francuskim piscem Rolanom Bartom delila ne samo „zadovoljstvo narativa“, kako je on to nazivao, već i „viziju života uma kao života želja, punog intelektualnog naboja i zadovoljstva“, kako je ona to opisala. U tom pogledu, išla je stopama Vilijama Vordsvorta, koji je u predgovoru zbirke *Lirske balade* definisao pesničku ulogu kao pružanje „neposrednog uživanja ljudskom biću“, zavet koji je smatrao „priznanjem lepote univerzuma“ i „divljenje prirodnom i golom dostojanstvu čoveka“ – i insistirao na tome da je pretvaranje tog principa u stvarnost „lagan i lak zadatak za njega koji svet gleda u duhu ljubavi“.

„Zbog čega se osećam snažno?“, Sontagova se zapitala u jednom od svojih zapisa u časopisu, dajući i odgovor: „Zaljubljenost i rad“, potvrđuju njenu vernost „gorućoj egzaltaciji uma“. Jasno je da su za nju ljubav, žudnja i razmišljanje u osnovi suštinske aktivnosti. U fascinantnoj knjizi, *Gorkoslatki Eros*, En Karson, pesnikinja i klasičarka, književnica kojoj se Sontagova izuzetno divila – sugeriše „da izgleda postoji sličnost između načina na koji Eros deluje u umu ljubavnika i načina na koji znanje deluje u umu mislioca“. Karsonova dodaje: „Kada um posegne za spoznajom, otvara se prostor želje“ – osećanje koje je odjeknulo u eseju Sontagove o Rolanu Bartu, kada je primetila da je „pisanje zagrljaj, biće koje je zagrljeno; dok je svaka ideja, ideja koja dopire.“

Na simpozijumu iz 1987. pod pokroviteljstvom američkog centra PEN posvećenom radu Henrija Džejmsa,

Suzan Sontag je proširila temu na pojam *En Karson o neraskidivoj vezi između želje i znanja*. Odbacujući kritike često izrečene o Džejmsovom suvoparnom i apstraktnom rečniku, ona se suprotstavila rečima: „Njegov rečnik je, u stvari, slobodouman, bogat, prepun strasti, radosti, ekstaze. U Džejmsovom svetu postoji uvek više – više teksta, više svesti, dublje i složenije, više hrane za mozak da gricka. On je u roman ugradio princip želje, koji mi se čini novinom. To je epistemološka strast, želja za znanjem, koja je poput telesne želje, a često oponaša ili udvostručuje tu telesnu želju.“ U svojim spisima, Sontagova opisuje „život uma“ sledećim rečima: „Entuzijazam, strast, žudnja, čežnja, snažna seksualna želja, nezasitost, ushićenje, sklonost“; i nije teško zamisliti da je možda osetila da je En Karson, zapravo, govorila u ime njih obe kada je priznala da „me zaljubljuje i spoznaja čine istinski život.“

U svim nastojanjima, Sontagova je pokušala da preispita i preokrene stereotipne kategorije, kao što su muško/žensko i mlado/staro, koje su prisiljavale ljude da žive ograničene, nevoljne za rizik živote; ona je neprekidno ispitivala i testirala svoje stanovište da bi pretpostavljene polaritete, poput razmišljanja i osećanja, forme i sadržaja, etike i estetike, svesti i senzualnosti zapravo jednostavno trebalo posmatrati kao aspekte jedne drugih – slično kao gomila na baršunu, da preokretom jednog dodira pruža dve teksture, dva načina osećaja, dve nijanse i dva vida opažanja.

Na primer, u eseju *O stilu*, iz 1965, Sontagova je napisala: „Nazivati dokumentarce Leni Rifenštal *Trijumf volje* i *Olimpijada* remek-delima, ne znači zamaskirati nacističku propagandu estetskim kvalitetom. Nacistička

propaganda je tu. Ali tu je još nešto... složeni potezi inteligencije, naklonosti i senzualnosti.“ Deceniju kasnije, u eseju „Fascinantni fašizam“, promenila je stav, komentarišući da je *Trijumf volje* „najčistiji propagandni film koji je ikada napravljen, čija sama koncepcija negira mogućnost da filmski umetnik ima estetsku i vizuelnu koncepciju nezavisnu od propagande“. Tamo gde se nekada fokusirala na „formalne implikacije sadržaja“, objasnila je, kasnije je želela da istraži „sadržaj implicitan u određenim idejama forme“.

Opisujući sebe kao „zaluđenog estetu“ i „opsesivnu moralistkinju“, Sontagova bi se možda složila s Vordsvortovim shvatanjem da „nemamo empatiju, već ono što propagira zadovoljstvo“, i da „kad god saosećamo s bolom, ustanovi se da se saosećanje rađa i prenosi suptilnim kombinacijama sa zadovoljstvom.“ Stoga nije iznenađujuće da iako je Sontagova u potpunosti prihvatila užitke onoga što je nazivala „pluralističkom, polimorfnom kulturom“, u suštini, nikada nije prestala da razmatra „tuđu bol“ – naslov koji je dala poslednjoj knjizi napisanoj neposredno pred smrt – niti je pokušala da je ublaži.

Godine 1968, otputovala je u Hanoj, na poziv severnovijetnamske vlade, kao član delegacije američkih antiratnih aktivista, a iskustvo koje je stekla tamo je opisala u dnevniku. Napisala je da ju je „nateralo da preispita svoj identitet, oblike svoje svesti, psihičke forme svoje kulture, značenje reči 'iskrenost', jezik, psihološku ekspresivnost“. Dve decenije kasnije, početkom devedesetih godina XX veka, posetila je razoreni grad Sarajevo, u devet različitih prilika, svedočeći o patnji 380.000 stanovnika koji su bili pod stalnom opsadom. Prilikom druge posete, u julu 1993. godine, upoznala je pozorišnog producenta, rođe-

nog Sarajliju, koji ju je pozvao da režira predstavu Semjuela Beketa *Čekajući Godoa*, uz učešće najuspešnijih gradskih profesionalnih glumaca; pozadinski šum činili su fijuci snajperske vatre i eksplozije minobacačkih granata, kako na probama tako i tokom izvođenja predstava, u prisustvu zvaničnika vlasti, hirurga iz glavne gradske bolnice, vojnika s fronta, kao i mnogih invalida i ožalošćenih Sarajlija. „Neko ko se neprestano iznenađuje saznanjem da pokvarenost postoji“, napisala je u eseju *Što se tiče tuđeg bola*, „ko se i dalje oseća razočarano, čak iznevereno, kad se suoči s dokazima šta su sve ljudi sposobni da čine – grozne, surove stvari drugim ljudima – to je znak da nisu dostigli moralni niti psihološki nivo zrelosti.“ A jednom je izjavila da „ne postoji mogućnost istinske kulture bez altruizma“.

Suzan Sontag sam prvi put sreo početkom šezdesetih godina XX veka kada je ona predavala a ja studirao na Univerzitetu Kolumbija. U to vreme sam tri godine bio istovremeno i saradnik i jedan od urednika književnog dodatka *Columbia Spectator* – dnevnih novina Columbia College – za koji je ona 1961. napisala esej o knjizi Normana O. Brauna *Život nasuprot smrti (Life Against Death)*, koji će kasnije uključiti u zbirku *Protiv tumačenja*. Nakon što sam pročitao taj esej, hrabro sam odlučio da jednog poslepodneva svratim u njenu kancelariju i kažem joj koliko se divim tom tekstu; posle tog prvog susreta, sreli smo se na kafi u nekoliko navrata.

Nakon što sam 1964. diplomirao na Kolumbija koleđžu, prešao sam u Berkli, na studije engleske književnosti na Univerzitetu Kalifornije, i odmah se našao usred velikog novog američkog društvenog, kulturnog i političkog buđenja. „Blaženstvo je bilo u toj zori biti živ“, napisao

je Vilijam Vordsvort dva veka ranije, na početku Francuske revolucije. Sada su ljudi ponovo doživeli istinsku dramaturgiju života, i bez obzira na to gde krenuli, izgledalo je kao da „u kafićima postoji muzika noću i revolucija u vazduhu“, dok je Bob Dilan pevao „Tangled Up in Blue“ („Držati se iste devojke“). Osvrćući se na te dane trideset godina kasnije, u uvodu za ponovno objavljivanje *Protiv timačenja*, Sontagova je napisala: „Kako čudesno sve izgleda u retrospektivi. Naprosto poželješ tu smelost, optimizam i prezir prema preživeloj trgovini. Dva pola karakteristično modernog sentimenta su nostalgija i utopija. Možda je najzanimljivija karakteristika vremena sada etiketiranih *šezdesetih* bila da postoji tako malo nostalgije. U tom smislu, to je zaista bio utopijski trenutak.“

Jednog popodneva 1966, neočekivano sam naleteo na Suzan na kampusu Berkli. Obavestila me je da ju je univerzitet pozvao da održi predavanje, a ja sam joj rekao da sam upravo započeo pripremu i vođenje radio-programa slobodne forme za KPFA, u kasnim noćnim satima; pomenio sam da ćemo to veče moj prijatelj Tom Ladi – koji uskoro postaje kustos Pacific Film Archive – i ja razgovarati s filmskim rediteljem Kenetom Angerom o njegovom filmu *Scorpio Rising*, i pitao je da li bi mogla da se priključi tom razgovoru, što je ona i učinila. (U sveskama eseja, Suzan će film *Inauguration of the Pleasure Dome*, Keneta Angera, uključiti u svoju listu najboljih filmova.)

Godine 1967. preselio sam se u London kao prvi urednik za evropsko izdanje časopisa *Rolling Stone*, ali sam nastavio da radim i pišem za taj časopis i nakon povratka u Njujork, 1970. godine. Suzan i ja smo imali nekolicinu zajedničkih prijatelja; tako da smo se nekoliko godina povremeno sretali, kako u Njujorku tako i u Evropi, na istim

zabavama, projekcijama filmova, koncertima (rokenrol i klasičnim), kao i na događajima vezanim za ljudska prava. Oduvek sam želeo da intervjuišem Suzan za *Rolling Stone*, ali sam se suzdržavao da o toj temi s njom raspravljam. U februaru 1978, međutim, pomislio sam da bi to mogao biti pravi trenutak. Njena pohvaljena knjiga *O fotografiji* objavljena je prethodne godine, a dve druge je tek trebalo da se pojave; *Ja i tako dalje (I, etcetera)* – zbirka od osam kratkih priča, koje je jednom prilikom opisala kao „seriju avantura u prvom licu“ – i *Bolest kao metafora (Illness as Metaphor)*. Suzan je između 1974. i 1977, prošla kroz operaciju i tretman za rak dojke, a njena iskustva kao pacijenta obolelog od raka bila su katalizator za pisanje ove knjige. Kada sam se konačno odlučio da je pitam da razmisli o intervjuu i predložio da te tri knjige budu polazna tačka za razgovor, bez oklevanja je pristala.

Postoje pisci koji smatraju da je učešće u intervjuu iskustvo koje nije različito od onog – kao što je pesnik Kenet Reksrot jednom prilikom napomenuo nakon što je prisustvovao naročito štetnoj koktelskoj zabavi – kao „zabiti jezik u kontroverznu temu“. Italo Kalvino je bio jedna takva osoba. U svom kratkom tekstu, „Razmišljanje pre intervju“, on se požalio: „Svakog jutra kažem sebi: danas moram biti produktivan, a onda se dogodi nešto što me spreči da pišem... Danas, šta moram danas da radim? Oh, da, trebalo bi da dođu da me intervjuišu... Bože, pomoz mi!“ Međutim, Džon M. Kuci, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, verovatno spada u one koji se najviše opiru davanju intervju, pa je tako usred intervju s Dejvidom Atvelom, objavio: „Da imam moć predviđanja, od početka ne bih imao ništa s novinarima. Intervju je u devet od deset slučajeva razmena mišljenja s potpunim

strancem, a strancu je konvencijama ovog žanra dopušteno da prelazi granice onoga što je ispravno u razgovoru između nepoznatih ljudi... Za mene, s druge strane, istina se odnosi na tišinu, na promišljanje, na praksu *pisanja*. Govor nije plod istine, već bleđa i privremena verzija pisanja. A iznenađenje koje prekršajni sudija ili novinar koriste, nije instrument istine već, naprotiv, oružje, znak suštinske konfrontacije prirode te razmene.“

Suzan Sontag je stvari videla drugačije. „Volim formu intervjua“, rekla mi je jednom, „i sviđa mi se jer volim razgovor, volim dijalog, i znam da su mnoga moja razmišljanja proizvod razgovora. Na neki način, najteža stvar u pisanju je ta što ste sami i morate uspostaviti razgovor sa sobom, što je u osnovi neprirodna aktivnost. Volim da razgovaram s ljudima – to je ono što me čini manje usamljenom – a razgovor mi daje šansu da spoznam šta zaista mislim. Ne želim da znam za publiku, jer je to apstrakcija, ali svakako želim da znam šta svaki *pojedinac* misli, a to zahteva susret licem u lice.“

U jednoj od zabeležaka iz 1965. godine, Suzan je priznala: „Ne dajem intervjue sve dok ne zvučim jasno + autoritativno + direktno, kao Lilijan Helman u *Paris Review*.“ Trinaest godina kasnije, jednog sunčanog popodneva sredinom juna, stigao sam u Suzanin pariski apartman, u 16. arondismanu. Seli smo na dva kauča u dnevnoj sobi, kasetofon sam stavio na sto između nas; dok sam slušao njene jasne, autoritativne i direktne odgovore na moja pitanja, bilo je očigledno da je ostvarila razgovor koji je sebi postavila mnogo godina ranije.

Suzan, za razliku od gotovo bilo koje druge osobe koju sam ikada intervjuisao – pijanista Glen Guld je drugi izuzetak – nije govorila u rečenicama, već u odmerenim, ja-

snim segmentima. Ono što mi se činilo najupečatljivijim bila je preciznost i „moralno i jezičko fino podešavanje“ – kako je jednom opisala stil pisanja Henrija Džejmsa – kojim je uokvirila i razradila svoje misli, precizno kalibrišući nameravana značenja, s umetnutim napomenama i kvalifikovanim rečima (*ponekad, povremeno, uglavnom, većim delom, u gotovo svim slučajevima*), otvorenost i rečitost njene konverzacije koja manifestuje ono što Francuzi nazivaju *ivresse du discours* – opijenost izgovorenom rečju. „Upecana sam na razgovor kao kreativni dijalog“, primetila je u jednom od svojih eseja, i dodala: „Za mene, to je glavno sredstvo mog spasenja.“

Ali nakon tri sata razgovora, Suzan mi je rekla da treba da se odmori pre nego što izađe na večeru. Znao sam da sam imao dovoljno snimljenog materijala za intervju za *Rolling Stone*. Međutim, na moje iznenađenje, obavestila me je da će se uskoro vratiti u svoj stan u Njujorku, na šest meseci, a pošto je još bilo mnogo drugih tema o kojima je htela da razgovaramo, pitala me je da li bi mi smetalo ako nastavimo i završimo razgovor u Njujorku.

Pet meseci kasnije, jednog prohladnog popodneva, stigao sam u prostrani penthaus, s pogledom na reku Hadson, na uglu Riversajd drajva i 106. ulice, gde je živela, okružena bibliotekom od osam hiljada knjiga, o kojoj je govorila „moja lična tačka oslonca“ i „moj arhiv čežnje.“ I na tom posvećenom mestu, sedeli smo i razgovarali do duboko u noć.

U oktobru 1979. godine, časopis *Rolling Stone* je objavio trećinu mog intervjua sa Suzan Sontag. Sada sam, prvi put, u mogućnosti da u celosti predstavim razgovor koji sam imao privilegiju da vodim pre trideset i pet godina, u Parizu i Njujorku, sa izvanrednom i nadahnjujućom

osobom čiji je intelektualni *kredo* – kako sam uvek mislio – najdirljivije izražen u kratkom tekstu koji je napisala 1996. godine, pod naslovom „Pismo Borhesu“:

Rekli ste da literaturi dugujemo gotovo sve što jesmo i što smo bili. Ako knjige nestanu, istorija će nestati, neće i ljudski rod. Sigurna sam da ste u pravu. Knjige nisu samo proizvoljni zbir naših snova i našeg sećanja. One nam takođe daju obrazac duhovne kontemplacije. Neki ljudi misle da je čitanje samo vid bekstva: bekstvo iz „stvarnog“ svakodnevnog sveta u imaginarni svet, svet knjiga. Knjige su mnogo više. One su način da budemo čovečniji.